

СТЕПЕН НА РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНИЯ СУБЕКТ НА ТРУДА В ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ПРОИЗВОДСТВЕНИКООПЕРАЦИИ

Разгледани са теоретичните основи на социалния субект на труда и методологическият подход за количественото измерване на неговото равнище. Разкрито е съдържанието на категорията “социологическа структура на производствените отношения” и на тази основа е дефинирано понятието “социален субект на труда”. Изграден е статистико-математически модел за количествено измерване степента на развитие на социалните отношения в производствените земеделски кооперации. Неговото приложение е осъществено на примера на 110 кооператори, членуващи в 10 земеделски производствени кооперации.

JEL: C4; Q1

Теоретични основи на социалния субект на труда и методология за неговото количествено измерване

Земеделските производствени кооперации като една от основните организационни форми на производството би трябвало в определена степен да се формират и като социални субекти на труда. Базисният елемент, върху който се гради това понятие, представлява социологическата структура на хората в трудовия процес, респ. на член-кооператорите. Това налага при изясняването същността на социалния субект на труда да се разкрие съдържанието на понятието “социологическа структура на производствените отношения”. Изходен пункт на тази структура са отношенията на хората по повод на трите вида дейности: целепологане, изпълнение на поставените задачи, обмен на информация и общуване в хода на производствения процес. При някои автори те се срещат съответно като управление, предметяване и разпредметяване.¹ Общата предпоставка за развитие на тези взаимоотношения е характерът на отношенията между хората по повод на притежаването и разпореждането с основните фактори на производството и с резултатите на труда. Член-кооператорите в производствените земеделски кооперации в различна степен са притежатели както на условията на труда, така и на неговите резултати в зависимост от количеството на внесената при учредяването на кооперациите земя, капитални вноски и вложен труд.

Както е известно, колективният орган на управление в земеделската кооперация - управителният съвет (УС), се избира на общо събрание на член-кооператорите. Заеманото от членовете на кооперацията място в управленската и производствената дейност почти не зависи от отношението, което те имат към средствата за производство. Това се обуславя най-малко от следните две обстоятелства: първо, не е задължително членовете на управителния съвет да бъдат лица, внесли най-голямо количество земя

---

¹ Ракаджийска, Т. Социалния субект на труда и неговата организация (дисертация). С., 1985.

(респ. с най-високи дялови вноски), и второ, всеки член-кооператор има право на един глас независимо от вида и обема на притежаваните средства за производство при влизането в кооперацията. Често доверието за управлението на земеделската кооперация се гласува на лица с утвърден авторитет и доказан опит без значение тяхното състояние по отношение на поземлената и друг вид собственост при създаването на кооперацията.

Дейността по предаването и приемането на информацията в земеделската производствена кооперация, засягаща проблемите на земеделското производство, е предпоставка за осъществяване на взаимодействие между участниците в трудовия процес, за установяване на определен тип междуличностни отношения. Йерархизирането на дейностите по целеполагането, изпълнението и общуването определя социологическия аспект на структурата на производствените отношения за разлика от икономическия аспект, който се изразява в йерархията на дейностите по производството, разпределението и размяната.

След изясняване на основното съдържание на категорията “социологическа структура” може да се дефинира понятието “социален субект на труда” – това е “всяка социална институция, която на различни равнища (в различна степен) възпроизвежда социологическата структура на труда като човешка дейност”.² Този субект, първо, запазва основното системообразуващо свойство на труда, определено като обществено организирано съчетание от действия, ефектът от които е да задоволи потребностите на отделния човек, социалните групи, обществото, и второ, организира интересите на различно равнище съобразно обективно действащите закони на производството.³

От посочената дефиниция става ясно, че не всеки субект на труда е социален. Реална предпоставка и условие за развитие на социалната същност на даден субект на труда е наличието на съвкупност (група) от хора, обединени в изпълнението на обща за тях цел. Наличието на такава предпоставка все още не означава задължителна социална завършеност на тази група от хора, т.е. тя е необходимо, но не и достатъчно условие за развитието на субекта на труда като социално образувание. В случая се имат предвид член-кооператорите на земеделските кооперации. Например с акта на учредяване на земеделската кооперация все още не се доказва нейното социално битие - за това са необходими допълнителни изследвания.

Трябва да се има предвид, че понятието “социологическа структура” не се идентифицира с обема и вида на социалните функции, които кооперациите биха могли да изпълняват. Една добре изградена социологическа структура на производствените отношения представлява и добра база за изпълнение на социалните функции на кооперациите, които съгласно действащия Закон

² Молхов, М. Опит за математическо моделиране на социалния субект на труда (дисертация). С., 1990.

³ Ракаджийска, Т. Цит. съч.

за кооперациите имат право да извършват и социални дейности. Те биха могли да се включат в решаването на такива социални проблеми като поддържане на детски домове, градини и училища, изграждане на инфраструктурата на населеното място, където кооперацията функционира, подпомагане на възрастните член-кооператори и др. Въпреки това обаче социалните отношения, формирани в непосредствената стопанската дейност и върху които се гради социологическата структура на производствените отношения, не изчерпват цялото съдържание на пакета от социални и културни дейности, които кооперациите имат право да извършват.

Едни от начините за изследване степента на развитие на социологическата структура, респ. на социалния субект на труда, са средствата на статистико-математическото моделиране.⁴ В основата на моделирането на социалния субект на труда стои разбирането, че освен посочените абстрактни елементи на социологическата структура на труда (целепологане, изпълнение и общуване) съществуват и т.нар. вътрешни елементи на тази структура. Такъв елемент е работната сила, чрез която се осъществява активността на социалния субект на труда. Като синтетичен резултат от действието на основните производствени отношения в рамките на социалния субект на труда в литературата се определят т.нар. трудово-ролеви ситуации.⁵ Те се дефинират като такова състояние на работната сила, което определя нейната трудова реализация.

Трудово-ролевите ситуации могат да се разглеждат в качеството на обобщаващ критерий за развитието на социологическата структура, а оттам и на социалния субект на труда. Това е така, защото основните производствени отношения, определящи тези ситуации, са отношенията по повод на: изпълняваните трудови функции; начина на участие при разпределението на продукта на труда; осигуряването на комплексни производствени условия; необходимостта трудовата общност сама да урежда вътрешната си организация и т.н. Или трудово-ролевите ситуации обхващат: съотношението между управленски и изпълнителски трудови функции; степента на участие в управлението на производството; възможността за вземане на решения по въпроси, свързани с определяне на общите цели, с организацията, разпределението и потреблението в самия производствен процес и др., които се отнасят до социологическата структура на субекта на труда.

За определяне и измерване на тези ситуации се използват подходящо избрани индикатори и съответна скала. Това става със средствата на моделиране на работната сила. За целта елементите на последната се описват с определен набор от индикатори, които непосредствено характеризират активното участие на лицата в трудовия процес. В случая на земеделските кооперации избраните изходни индикатори са *участие при обсъждане на въпросите относно:*

---

⁴ Молхов, М. Цит. съч..

⁵ Ракаджийска, Т. Цит. съч..

- определяне на структурата и обема на селскостопанското производство;
- доставянето на основните средства за производство (техника, оборудване, животни и т.н.);
- осигуряване на необходимите текущи разходи (семена, фуражи, препарати и др.);
- условията за ползване на различните видове външни услуги (машинни, ветеринарни, агрохимически и др.);
- предоставянето на машинни услуги на фермери и други лица;
- подобряването на условията на труда (технологични, битови, социални);
- ползването на различни видове кредити (източници, размер, условия и т.н.);
- кандидатстването за получаване на субсидии от различните еврофондове и национални плащания;
- определяне на вида, количеството и срока на необходимите агротехнически и зоотехнически мероприятия (обработка, напояване, наторяване, хранене на животните и др.);
- реализацията на продукцията (начин на реализация, цени, пазари, посредници и т.н.);
- установяването на вида и размера на плащанията за труд (коэффициент за трудово участие), рентните плащания за земя, внесен капитал и др.;
- разрастването на кооперацията (пътища, приемане на нови членове, закупуване на земя и др.);
- приемането на отчета на кооперацията.

Номиналната скала на всеки от тези индикатори измерва честотата на участие в изброените видове дейности през годината: няколко пъти в годината получава стойност 3; един път годишно – 2 и в случай на неучастие – 1, а неотговорилите получават стойност 0. Всеки член на земеделската кооперация като носител на съответните индикатори може да се опише с една потенциална комбинация от техните стойности, т.е чрез следния набор: I_i ($I_{1i}, I_{2i}, \dots, I_{ni}$), който представлява n -мерен вектор; с I са номерирани членовете на кооперацията; n е броят на индикаторите

На всеки член-кооператор съответства по един вектор, който може да е еднакъв за няколко човека. В същото време е възможно да съществува потенциална комбинация от индикатори, която да не съответства на нито един член от земеделската кооперация. Ако тези вектори се разглеждат като самостоятелна координатна система, тогава социологическата структура на труда в земеделските кооперации, респ. социалният субект на труда, може да бъде измерена количествено посредством редуциране на изходното индикативно пространство чрез изграждане на обобщени показатели, или

т.нар. главни компоненти. Последните са линейно независими помежду си за разлика от изходните индикатори, които в някаква степен са взаимно корелирани. В това се състои и смисълът от изграждането на редуцирано векторно пространство, с помощта на което може да бъде изчислена дължината на всеки главен компонент.⁶ По този начин с получената дължина количествено се описват зависимостите на социологическата структура от избраните индикатори, или още т. нар. социален субект на труда.

Аналитичният израз на получените главни компоненти има следния вид:

$$(1) TRS_{ip} = \sum_s Q_{isp} * I_{sip}, \text{ където:}$$

Q_{isp} са факторните тегла пред s -тия индикатор на p -тия главен компонент за i -тия член-кооператор. Тези факторни тегла се извеждат при итеративната процедура за получаване на главните компоненти.⁷

I_{sip} са стойностите на s -тия първоначален индикатор в p -тия главен компонент за i -тия член-кооператор;

$s = 1, \dots, n$ (брой на първоначалните индикатори);

$i = 1, \dots, m$ (брой на член-кооператорите);

$p = 1, \dots, k$ (брой на главните компоненти)

Векторите TRS_{ip} представляват логическо съответствие на трудово-ролевите ситуации в кооперацията, характеризирани чрез изходните индикатори.

От изложеното дотук следва, че векторите TRS_{ip} изобразяват една многомерна случайна величина, чиято дължина се изчислява по формулата:⁸

$$(2) D(TRS_i) = \sqrt{(TRS_{i1}^2 + TRS_{i2}^2 + \dots + TRS_{ik}^2)}$$

Изхождайки от същността на понятието “социален субект на труда” и от съдържанието на векторите TRS_{ip} , се налага изводът, че така изчислената дължина на вектора TRS_i може да се използва като цялостна количествена характеристика на степента на развитие на този субект в земеделските кооперации. Кооперациите с по-висока степен на развитие ще имат съответно по-висока стойност на дължината на вектора TRS_i и обратно.

Приложение на методологическия инструментариум за определяне степента на развитие на социалния субект на труда в земеделските производствени кооперации

След описанието на теоретичните и методологическите основи на социалния субект на труда тук ще разгледаме получените резултати от тяхното приложение на примера на 110 кооператори, членуващи в 10 земеделски производствени кооперации. Седем от тях са специализирани в отглеждането на

⁶ Относно метода на главните компоненти вж. по-подробно *Манов, А.* Многомерни статистически методи със SPSS. С.: УИ “Стопанство” 2002.

⁷ Пак там.

⁸ *Корн, Г. и др.* Справочник по математике для научных работников и инженеров. Москва: “Наука”, 1977.

полски култури и три са от смесено-растениевъден тип. Средният размер на стопанисваната земя в една от тези кооперации възлиза на 1380 ха, като най-малката е с близо 200 ха, а най-голямата – с 2800 ха. Членската маса средно на една кооперация възлиза на 860 човека. Най-малката от тях наброява 200, а в най-многобройната членуват приблизително 1600 човека. За всички тях е характерно, че по-голямата част от членовете им участват в съответната кооперация със земя, без да влагат труд в земеделието. В повечето случаи те дори не живеят в землището на кооперацията. В една кооперация средно се падат по-малко от 3% (2.9%) от членската маса, която участва в производствената й дейност със собствен труд. Необходимата информация за приложението на методическия инструментариум е събрана именно сред лицата, които работят в съответната кооперация. Останалата част, която не влага собствен труд, а членува само с внесена земя и евентуално с друг вид капитални вноски, не представлява особен интерес за изследването поради факта, че тази група не отговаря на основното изискване за участие в трите вида дейности: целеполагане, изпълнение и общуване в непосредствения производствен процес. По такъв начин предварителната работна хипотеза за липса на какъвто и да е социален субект на труда сред тези лица не се нуждае от никакви допълнителни доказателства.

На първия етап от приложението на описания метод са получени четири линейно независими компонента (TRS_{i1} , TRS_{i2} , TRS_{i3} , и TRS_{i4}) в резултат от използването на метода на главните компоненти. Директно изведените резултати от програмата SPSS 13.0 са поместени на табл. 1.

Таблица 1

Резултати от приложението на метода на главните компоненти за редуциране на изходното индикативно пространство чрез относителният дял на обяснената вариация (%)

Компоненти	Собствени значения на компонентите			Извлечени главни компоненти		
	Общо	% от вариацията	Кумулативен сбор	Общо	% от вариацията	Кумулативен сбор
1	3.165	31.650	31.650	3.165	31.650	31.650
2	1.662	16.615	48.265	1.662	16.615	48.265
3	1.304	13.042	61.307	1.304	13.042	61.307
4	1.047	10.473	71.780	1.047	10.473	71.780
5	.692	6.917	78.698			
6	.603	6.027	84.724			
7	.477	4.772	89.497			
8	.428	4.284	93.781			
9	.362	3.622	97.403			
10	.260	2.597	100.000			

Както се вижда от данните в табл. 1, главните компоненти от TRS_{i1} до TRS_{i4} обясняват значителна част (приблизително 72%) от общата дисперсия в

социалния субект на труд на земеделските кооперации. Като критерий при определянето на броя на тези компоненти се използва стойността на собствените им значения. В решението остават онези компоненти, за които значенията са по-малки от 1. От своя страна всеки един от главните компоненти е линейна комбинация от първичните индикатори, съответно TRS_{i1} от степента на активност при определяне на структурата и обема на производството (I_{1i1}) при осигуряване на основните средства за производство (I_{2i1}); от степента на участие при обсъждане на въпроси за ползване на кредити (I_{7i1}); от степента на активност при определяне на вида, количеството и срока на необходимите агротехнически и зоотехнически мероприятия (I_{9i1}) и от степента на участие при вземане на решения относно предоставянето на машинни услуги от кооперацията на фермери и други лица (I_{12i1}). Това е първият обособил се главен компонент или трудово-ролева ситуация, който самостоятелно обяснява близо 1/3 от общата дисперсия. Аналитичният вид на TRS_{i1} е следният:

$$(3) \quad TRS_{i1} = 0.746 * I_{1i1} + 0.787 * I_{2i1} + 0.672 * I_{7i1} + 0.634 * I_{9i1} + 0.661 * I_{12i1}$$

Вторият главен компонент (трудова-ролева ситуация) TRS_{i2} обяснява почти два пъти по-малко от общата вариация (16.6%) и е свързан най-силно с два от първичните индикатора. Неговият аналитичен израз изглежда по следния начин:

$$(4) \quad TRS_{i2} = 0.755 * I_{5i2} + 0.754 * I_{6i2}, \text{ където:}$$

I_{5i2} е степента на участие при използването на агрохимическите услуги; I_{6i2} измерва степента на участие при разглеждане на въпросите, засягащи подобряването на условията на труд в кооперацията.

Третата трудово-ролева ситуация - съответно главен компонент TRS_{i3} , обяснява още по-малък дял от общата дисперсия - 13.0%. Тя се намира в линейна зависимост само от един изходен индикатор (I_{4i3}). Това е степента на участие при вземане на решение, свързано с използването на външни ветеринарни услуги. Формулата, която описва тази зависимост, има вида:

$$(5) \quad TRS_{i3} = -0.831 * I_{4i3}$$

Последната четвърта трудово-ролева ситуация TRS_{i4} също е свързана линейно достатъчно силно само с един индикатор – степента на активност при решаване на въпросите относно кандидатстване за ползване на субсидии от различни еврофондове и национални плащания (I_{8i4}). Тя обяснява едва 10% от общата вариация. Очевидно е, че към момента на провеждане на изследването ползването на възможностите за получаване на парични средства, предвидени по различните мерки на ОСП, още не е започнало в големи размери и почти не е оказало съществено влияние върху формирането на социалния субект на труда в изследваните земеделски кооперации. Линейната зависимост се изразява по следния начин:

$$(6) \quad TRS_{i4} = 0.619 * I_{8i4}$$

Въз основа на получените линейни уравнения се определя дължината на вектора за всеки член-кооператор, представен с четворката координати (TRS_{i1} , TRS_{i2} , TRS_{i3} и TRS_{i4}) по формула (2).

Таблица 2

Стойности на трудово-ролевите ситуации (TRS_{i1} , TRS_{i2} , TRS_{i3} и TRS_{i4}) и на дължината на вектора с координати TRS_{i1} , TRS_{i2} , TRS_{i3} и TRS_{i4}

№	TRS_{i1}	TRS_{i2}	TRS_{i3}	TRS_{i4}	Дължина	№	TRS_{i1}	TRS_{i2}	TRS_{i3}	TRS_{i4}	Дължина
1	-1.266	0.755	0.174	0.548	1.12	56	-0.08	-1.43	1.144	-0.427	1.33
2	-1.266	0.755	0.174	0.548	1.12	57	1.157	0.476	-1.54	0.915	1.55
3	-1.266	0.755	0.174	0.548	1.12	58	0.481	-0.71	-1.09	-1.449	1.42
4	-1.266	0.755	0.174	0.548	1.12	59	-1.04	0.518	-0.05	0.9	1.04
5	-1.266	0.755	0.174	0.548	1.12	60	-0.25	-0.36	0.692	-1.85	1.43
6	0.564	-0.08	0.02	-0.69	0.63	61	1.096	1.515	1.012	-0.15	1.51
7	0.877	0.311	0.01	0.21	0.67	62	-1.12	0.083	-1.85	-0.354	1.55
8	-0.965	0.119	0.009	0.414	0.75	63	0.357	-0.86	-1.66	0.136	1.35
9	-1.155	0.652	-0.918	0.261	1.16	64	0.357	-0.86	-1.66	0.136	1.35
10	0.142	0.115	0.159	-0.71	0.53	65	0.855	1.502	0.985	0.355	1.43
11	-0.929	-0.1	-0.038	3.011	2.23	66	-1.33	-0.25	0.528	-0.505	1.08
12	-0.055	0.375	-0.24	-0.11	0.33	67	-0.16	0.137	-0.13	-1.815	1.29
13	-0.856	-0.75	1.085	-0.55	1.18	68	1.762	-1.58	-0.59	-0.209	1.73
14	1.658	0.086	1.69	0.194	1.68	69	-1.48	-0.24	-0.12	-0.024	1.07
15	0.42	0.35	0.119	-0.1	0.4	70	1.572	-1.05	-1.52	-0.362	1.73
16	-1.142	0.038	0.355	0.369	0.89	71	-1.24	-0.23	-0.09	-0.529	0.97
17	0.987	-0.94	-0.694	-0.4	1.12	72	1.161	-0.76	1.769	1.262	1.82
18	-0.471	-1.26	0.536	1.652	1.55	73	0.528	2.605	1.115	1.084	2.18
19	1.284	-1.4	1.482	-0.49	1.74	74	1.01	0.081	1.031	0.4	1.06
20	-0.281	-1.79	1.462	1.806	2.08	75	0.952	-0.23	1.708	0.503	1.44
21	-1.391	0.261	0.104	0.319	1.03	76	-0.36	-0.22	1.159	0.599	0.97
22	-0.629	0.554	1.498	0.896	1.37	77	0.321	-0.17	-0.26	1.641	1.2
23	2.226	1.954	-0.642	1.353	2.35	78	-0.06	1.129	-1.44	0.344	1.31
24	2.226	1.954	-0.642	1.353	2.35	79	-0.11	-0.51	0.409	0.82	0.75
25	0.062	0.025	0.883	3.114	2.29	80	-1.04	-0.32	0.459	-1.257	1.22
26	0.735	3.077	2.239	-1.43	2.92	81	-1.24	-0.47	0.132	0.026	0.94
27	0.238	3.803	-0.367	-1.65	2.95	82	0.228	0.101	-0.34	-2.893	2.07
28	-1.235	-0.47	0.132	0.026	0.94	83	-0.19	-0.41	-0.6	-0.546	0.65
29	0.837	-0.47	0.783	0.334	0.91	84	-1.4	-0.23	-0.74	-0.048	1.13
30	-1.045	0.06	-0.591	-0.81	1.03	85	-1.16	-0.21	-0.71	-0.553	1.05
31	-0.622	0.126	-0.387	1.853	1.41	86	-1.15	-0.45	-0.49	0.002	0.94
32	2.226	1.954	-0.642	1.353	2.35	87	0.044	-0.65	-0.82	-0.193	0.75

Степен на развитие на социалния субект на труда в земеделските производствени кооперации

Таблица 2 (продължение)

№	TRS_{i1}	TRS_{i2}	TRS_{i3}	TRS_{i4}	Дължина	№	TRS_{i1}	TRS_{i2}	TRS_{i3}	TRS_{i4}	Дължина
33	0.055	-1.51	1.118	0.419	1.36	88	1.329	-1.2	-0.72	-0.859	1.49
34	-0.783	0.782	0.228	-0.46	0.86	89	1.762	-1.58	-0.59	-0.209	1.73
35	-0.595	0.248	-2.501	0.401	1.85	90	0.91	-0.43	-1.43	-1.365	1.57
36	-0.099	0.456	-4.148	-0.25	2.96	91	-0.91	-0.44	-0.46	-0.503	0.86
37	-0.783	0.782	0.228	-0.46	0.86	92	-1.08	-0.47	0.778	-0.455	1.05
38	-0.299	-1.53	-1.112	1.987	1.95	93	-0.89	0.539	1.223	0.232	1.15
39	0.972	-1.82	1.281	0.506	1.75	94	0.83	-0.01	0.654	0.604	0.86
40	-0.265	-0.31	1.6	-2.39	2.05	95	0.293	-0.87	-0.57	-0.143	0.77
41	-0.473	0.011	-1.841	-0.84	1.47	96	0.986	0.162	0.287	-0.586	0.84
42	0.499	-1.38	0.987	-1.39	1.59	97	-1.27	0.755	0.174	0.548	1.12
43	1.513	-1.63	1.263	-0.14	1.81	98	1.851	0.471	-0.85	0.668	1.55
44	0.731	-1.83	1.253	1.01	1.8	99	-0.24	0.679	0.391	-0.62	0.73
45	-1.401	-0.23	-0.736	-0.05	1.13	100	0.796	0.703	0.694	-1.648	1.47
46	-0.185	-0.41	-0.599	-0.55	0.65	101	0.796	0.703	0.694	-1.648	1.47
47	-0.308	-0.73	-0.169	0.187	0.59	102	0.753	0.349	0.462	-1.009	0.98
48	-0.039	-0.66	-0.2	-0.17	0.51	103	0.555	0.69	0.667	-1.143	1.13
49	0.044	-0.65	-0.818	-0.19	0.75	104	0.278	0.86	0.475	-1.342	1.19
50	0.293	-0.87	-0.568	-0.14	0.77	105	-1.27	0.755	0.174	0.548	1.12
51	1.031	-1.23	-1.501	0.28	1.57	106	0.646	1.999	-0.64	1.471	1.87
52	-1.494	-0.13	1.076	-1.48	1.67	107	-1.27	0.755	0.174	0.548	1.12
53	-1.064	-1.01	0.589	0.482	1.17	108	1.221	0.081	-0.98	0.424	1.15
54	-0.046	-0.43	-0.423	-0.72	0.67	109	-1.27	0.755	0.174	0.548	1.12
55	1.24	0.094	-0.512	0.121	0.95	110	0.765	0.439	-0.02	-0.488	0.71

Резултатите от изчислените стойности на количествения измерител на трудово-ролевите ситуации дават възможност да се направи диференциация на член-кооператорите според степента на развитие на социалния субект на труда. Член-кооператорите са разделени в четири групи, различията между които са достатъчно статистически значими. Минималната и максималната стойност и на този вектор са съответно 0.33 и 2.957. Според получените екстремални стойности и различните дължини на вектора групите са, както следва:

- Първа група: $0.33 \leq D(TRS_i) < 0.984$
- Втора група: $0.984 \leq D(TRS_i) < 1.642$
- Трета група: $1.642 \leq D(TRS_i) < 2.299$
- Четвърта група: $2.299 \leq D(TRS_i) < 2.957$

След съответна математическа трансформация горните интервални оценки могат да се приведат в по-популярната и широко използвана интервална схема, при която минималната и максималната стойности имат съответно значенията 0 и 1. Тогава първата група ще съдържа елементи със стойности на дължината на вектора, вариращи от 0 до 0.25; втората - от 0.25 до 0.50; третата - от 0.50 до 0.75 и последната група - от 0.75 до 1.

Всеки кооператор членува само в една от изследваните земеделски кооперации. По този начин в зависимост от разпределението им в посочените четири групи, т.е от гледна точка на развитието на социалния субект на труда, земеделските кооперации могат да бъдат класифицирани по следния начин:

- първа група – ниска степен на развитие;
- втора група – средно равнище;
- трета група – добро равнище;
- четвърта група – много добро равнище.

Разпределението на лицата в отделните групи и земеделски кооперации според нивото на развитие на социалния субект на труда може да се проследи на табл. 3.

Таблица 3

Структура на член-кооператорите в зависимост от степента на развитие на социалния субект на труда в изследваните земеделски кооперации

Равнище на развитие на социалния субект на труда	Брой на земеделски кооперации в:						
	Силистра	Русе	Разград и Търговище	Плевен	Хасково и Казанлък	Благоевград	Общо
Ниско	15	0	8	0	2	7	32
<i>Отн. дял (%)</i>	<i>38.5</i>	<i>0</i>	<i>26.7</i>	<i>0</i>	<i>16.7</i>	<i>46.7</i>	<i>29.1</i>
Средно	17	8	15	1	6	6	53
<i>Отн. дял (%)</i>	<i>43.6</i>	<i>100</i>	<i>50.0</i>	<i>16.7</i>	<i>50.0</i>	<i>40.0</i>	<i>48.3</i>
Добро	7	0	5	1	4	2	19
<i>Отн. дял (%)</i>	<i>17.9</i>	<i>0</i>	<i>16.7</i>	<i>16.7</i>	<i>33.3</i>	<i>13.3</i>	<i>8.2</i>
Мн. добро	0	0	2	4	0	0	6
<i>Отн. дял (%)</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>6.6</i>	<i>66.6</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>5.4</i>
Всичко	39	8	30	6	12	15	110
<i>Отн. дял (%)</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Анализът на данните от табл. 3 показва, че е налице определено разнообразие в земеделските кооперации по отношение на степента на развитие на техния социален субект на труда. Общо за всички тях е характерно, че преобладават кооперациите със средно ниво на развитие на социалните отношения- относителният им дял е почти 50% (48.3%). Не е малък делът и на тези, при които в ниска степен или изобщо не е изградена социалната структура на производствените отношения в непосредствения

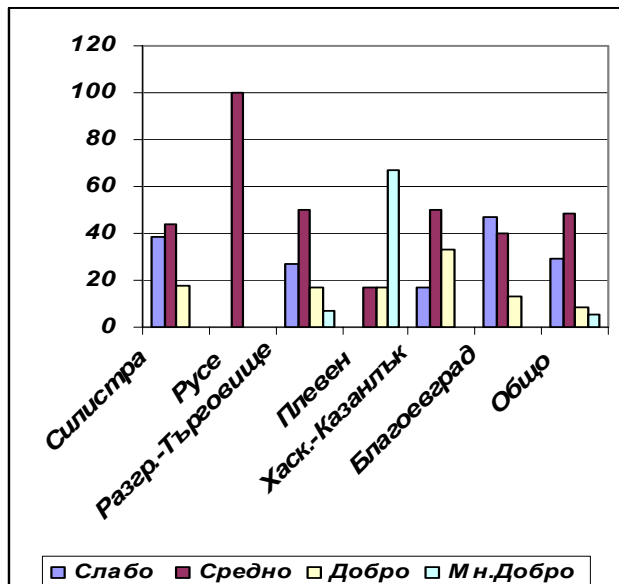
Степен на развитие на социалния субект на труда в земеделските производствени кооперации

трудова процес. Почти една трета (29.1%) от всички анкетирани член-кооператори попадат в тази група. Това е показател за слаба активност от тяхна страна при решаването на най-важните за кооперацията въпроси, свързани с нейната производствена и социална дейност. Очевидно в недостатъчна степен се търси мнението на член-кооператорите при: определяне на структурата и обема на селскостопанското производство; решаване на въпросите, свързани с осигуряването на основните средства за производство (техника, оборудване, животни и т.н) и на необходимите текущи разходи (семена, посадъчен материал, фуражи, препарати и т.н); определяне условията за получаване на различните видове външни услуги; обсъждане на въпросите относно подобряване условията на труд; вземане на съответните решения за ползване на кредити и реализация на продукцията; разпределението на дохода; вземане на решения във връзка с начините за разрастване на кооперацията и социалното осигуряване и т.н.. Тези въпроси по-скоро се решават на управленско ниво без активното участие на упражняващата труд в земеделските кооперации членска маса.

Нагледно данните от табл. 3 могат да се представят графично по следния начин:

Фигура

Разпределение на изследваните кооперации според равнището на развитие на социалния субект на труда

С най-високо равнище на развитие на социалния субект на труда се отличава земеделската кооперация в Плевен. Близко 2/3 от изследваните в

нея кооператори са попаднали в последната група - с много добро равнище на развитие на социалния субект на труда. Това е кооперация, специализирана в отглеждането само на полски култури. Едва ли обаче може да се смята, че производственото направление на земеделските кооперации има определящо значение за развитието на социалния аспект на трудовите отношения. Доказателство за това е фактът, че в по-голямата си част както изследваните, така и останалите земеделски кооперации са специализирани в производство на полски култури. Например кооперацията в с. Склаве (Благоевградско) също произвежда само полски култури, но тя е с най-слабо развити социални отношения, фокусиращи в понятието "социален субект на труда". При нея делът на работещите кооператори, попаднали в първа група, е най-голям в сравнение с останалите кооперации и надвишава съответния дял средно за извадката със 17.6%. В същото време кооперациите от Разградска и Търговищка област, които са от смесено растениевъдно-животновъден тип имат по-добро развитие на социологическата структура на трудовите отношения. При тях делът на лицата от първа група е с 2.4% по-нисък от средния за извадката, а този на кооператорите, попадащи в групите на добро и много добро развитие на социалния субект на труда, надвишава средния дял за извадката с близо 10%. Подобно е положението и с изследваните кооперации от Хасково и Казанлък. Те са с напълно идентични структури от гледна точка на степента на развитие на социалните отношения и затова сме ги обединили в една група, въпреки че кооперацията в Хасково е с растениевъдно-животновъдно направление, а тази от Казанлък е специализирана в отглеждането на полски култури. И при двете точно половината от анкетираните принадлежат към групата със средно ниво на функциониране на социалния субект на труда, следвани от групата на тези с добре изградени социалните отношения, която обхваща 33.3% от изследваните лица.

В Силистренска област са анкетирани хора от три земеделски кооперации. Две от тях отглеждат само полски култури, а третата - още трайни насаждения и е от смесено растениевъден тип. Резултатите от изследването показват, че са налице несъществени различия между две от кооперациите, едната от които отглежда само полски култури, а другата е със смесено растениевъдно направление. При тях преобладава делът на хората, включени във втора и трета група, т.е със средно и добро развитие на социалните отношения - съответно 60 и 53.3% за двете кооперации. Останалата част от кооператорите (съответно 40 и 46.7%) принадлежат към групата с най-ниска степенна развитие на социалния субект на труда. Третата кооперация от Силистренска област е с по-добри показатели в разпределението на анкетираните лица според принадлежността им към обособените четири групи. При нея делът на хората със средно и добро равнище на социалните отношения достига 77.8%. Съответно на това делът на кооператорите, обхванати в групата с най-ниско развита социологическа структура, е по-малък от средния за извадката (22.2%).

Изследваната единствена кооперация от Русенска област се занимава с оглеждане само на полски култури и всичките анкетирани попадат в групата на лицата със средна степен на развитие на социалната среда. Това още веднъж потвърждава извода, че не може да се търси пряка обусловеност на развитието на социалния субект на труда в изследваните земеделски кооперации от тяхното производствено направление.

Логично е да се потърси отговор и на въпроса: "Дали площта на стопанисваната в производствените кооперации земя, или броят на член-кооператорите им оказват пряко влияние върху равнището на развитие на социалните отношения в тях?" Наличната информация не дава основание да се направят обосновани предположения относно съществуването на статистическа зависимост между степента на развитие на социалния субект на труда, от една страна, и размера на земеделските кооперации, от друга. Има случаи, каквито са кооперациите в Разградска област и тази от смесено растениевъден тип в Силистренска област, с относително голям размер на стопанисваната земя и сравнително многобройна членска маса - съответно 2500 ха и 1100 човека за първата и 2800 ха и 1600 член-кооператори за втората кооперация, но с напълно противоположни резултати от гледна точка на тяхната степен на развитие на социалния субект на труда.

Може да се посочи и друг пример, сравнявайки кооперациите в Казанлък и Благоевград. И двете не са големи - първата е с 500 ха стопанисвана земя и 900 човека членска маса, а втората съответно с 200 ха земя и 200 член-кооператори. Въпреки това, както се вижда от табл. 3, структурите на формираните социални отношения във всяка от тях са различни - в кооперацията от Казанлък тя е значително по-добра в сравнение с тази от Благоевград. Следователно факторите, които оказват определено влияние върху изграждането на социологическата структура на труда в изследваните земеделски кооперации, едва ли трябва да се свързват (и то единствено) с площта на стопанисваната земя, с тяхното производствено направление и размера на членската им маса. Те донякъде могат да влияят върху този процес, но очевидно не са с първостепенно значение за него.

От допълнителната информация, с която разполагаме за изследваните кооперации, става ясно, че само една от тях се намира в землището на едно населено място. Това е кооперацията в Плевенска област, която значително се откроява от другите по степен на развитие на социалния субект на труда. Само при нея преобладава делът на лицата, обхванати в групата с много добро равнище на социологическата структура на труда (66.6%). Останалите девет кооперации се намират в землищата на няколко населени места и при тях резултатите от изследване на развитието на социалните отношения не са така добри, както в кооперацията от Плевенска област. Разбира се, недопустимо е да се правят каквито и да е изводи относно съществуването на директна зависимост между броя на населените места, където функционират земеделските кооперации, и степента на развитие на социалния субект на

труда. Поради малкото изследвани кооперации установената в случая връзка може да има чисто случаен характер. Очевидно е обаче, че по-компактната членска маса на земеделските кооперации, събрана в едно населено място, е добра предпоставка за наличието на по-усъвършенствана социологическа структура на трудовите отношения. Това е така, защото такива кооперации са формирани от преобладаваща част от населението на дадено землище и в тях се членува едновременно със земя, труд и капитал.

При останалите кооперации по-голямата част от членската маса живее извън пределите на землището, където те функционират, не влага никакъв труд и по този начин предварително е обречена на пасивно отношение към управлението на тяхната производствена дейност. Според М. Михайлов⁹ съществуването на две категории лица, които могат да членуват в земеделски кооперации – такива, които се включват със земя и труд, и такива, които само предоставят земя и дори не живеят в населеното място на кооперацията, поражда две групи интереси. Първата е заинтересувана от развитие на кооперацията, докато втората е с превес на потребителско отношение към реализираните доходи и като критерий за успех от дейността и приема единствено изплатената рента. Очевидно е, че това е един от факторите с първостепенно значение върху формирането и развитието на социалния субект на труда в земеделските кооперации. Ако в бъдеще подобни кооперации се освободят от членовете, които не участват с труд и не живеят в землището, ще могат да се възстановят кооперативните принципи на колективно управление и по този начин в значителна степен би се издигнало равнището на развитие на социалния субект на труда.

Друг фактор, оказващ влияние върху процеса на изграждане на социологическата структура на труда в земеделските производствени кооперации, е свързан с равнището на мениджърската култура на техните членове. Ролята на добрата на мениджърската култура за всеки бизнес, вкл. и аграрния, е доказана и в теорията, и в практиката. Според едно изследване, проведено през 2002 г., мениджърите на земеделските производствени кооперации осъществяват нискоефективно управление поради недостатъчно ефективна мениджърската култура.¹⁰ Пак там се посочва, че 61.2% от тези управленски кадри са били такива и преди промените, а само 21.7% имат допълнителна квалификация за извършваната дейност. Очевидно е, че това са старите кадри, които са със самочувствието на можещи, но нямат необходимата съвременна управленска култура, която да отговаря на повишените

---

⁹ Михайлов, М. Земеделските производствени кооперации - предимства, недостатъци и възможности за развитие. - В: Кооперациите и реструктуриране на аграрния сектор в България. Институт по кооперативно дело към ВСИ-Пловдив, Институт по кооперативно дело към Хумболт Университет-Берлин. Първа международна научна конференция и теоретичен семинар, Пловдив, 1999.

¹⁰ Ракаджийска, Т. Земеделските производствени кооперации у нас - социални функции и конкурентоспособност. С.: УНСС, 2003.

изисквания за водене на модерно конкурентно земеделие. Тези от управленските кадри, които са започнали да се занимават със земеделие след 1989 г., са по-склонни към повишаване на квалификацията и културата си на управление. За съжаление те представляват близо три пъти по-малка част от бившите ръководители. За изграждането на социален субект на труда на добро равнище освен висока мениджърска култура на управленските кадри е необходима и съответна обща и професионална подготовка на всички член-кооператори. През периода на трансформации поради провежданата структурна реформа в икономиката и увеличеното ниво на безработица в страната със земеделие започнаха да се занимават и хора, които никога преди това не са били свързани със селскостопанския труд, нямат нужните знания и практически опит, за да го прилагат. Това явление в определена степен засяга и членовете на земеделските производствени кооперации, което затруднява формирането на социален субект на труда на относително добро равнище.

Макар и непряко, върху процеса на изграждане на социалния трудов субект в земеделските кооперации влияние оказват и техните ограничени финансови ресурси. Поради тази причина те не са в състояние да създадат такава заетост на членовете на кооперацията, отговаряща на изискванията на съвременните технически и технологични стандарти, каквито са в напредналите европейски страни. Според проф. Ганев,¹¹ за да се достигнат изискванията и равнището на ЕС, е необходимо ежегодно да се доставят от 6 до 10 хиляди трактора и около 1000 комбайна, нещо, което е непосилно за земеделските производствени кооперации. В по-голямата си част те работят със старата технологична база на бившите ТКЗС, чиито наследници са.

Нискокачествената материално-техническа база се отразява негативно както върху производственото реструктуриране на кооперациите и конкурентоспособността на произвежданата в тях продукция, така и върху мотивацията на член-кооператорите за активно трудово участие. Демотивиращото значение на този фактор се проявява по отношение на всички елементи, свързани с изграждането на социологическата структура на труда - като се започне от участието при определяне на структурата и обема на селскостопанското производство и се стигне до участието при обсъждане и приемане отчета на кооперацията. Може да се очаква, че с изплащането на субсидиите по Схемата за директните плащания на единица площ финансовото състояние на земеделските кооперации значително ще се подобри. Някои досегашни изследвания в тази област показват, че директните плащания ще имат най-благоприятно влияние върху икономическото положение на различните земеделски кооперации и най-вече върху тези, отглеждащи

---

¹¹ Ганев, Ат. Състояние и проблеми на земеделските кооперации в България. - В: Кооперациите и реструктуриране на аграрния сектор в България. Институт по кооперативно дело към ВСИ-Пловдив, Институт по кооперативно дело към Хумболт Университет-Берлин. Първа международна научна конференция и теоретичен семинар, Пловдив, 1999.

полски култури и трайни насаждения.¹² Това на свой ред ще ограничи негативното влияние на финансовите ресурси върху степента на активност на членската маса, в резултат от което се предполага издигане равнището на социалния субект на труда в кооперациите, по-нататъшното му развитие и усъвършенстване.

От всичко изложено дотук могат да се направят следните по-важни изводи относно развитието на социалния субект на труда в земеделските производствени кооперации. Трябва да се обърне внимание, че поради непредставителния характер на извадката тези изводи в по-голямата си част се отнасят до изследваните десет кооперации.

1. Приложението на математическия метод за установяване на степента на развитие на социалния субект на труда на земеделските кооперации дава възможност да се направи количествена оценка на тази степен. Колкото и силен да изглежда той от гледна точка на категоричността на получените резултати, използването само на формалнологически инструментариум може да направи изследването в известна степен несигурно, ако то не е съпроводено от допълнителен анализ на причините и факторите, обуславящи формирането на социалните отношения.

2. Средното равнището на социалния субект на труда във всички изследвани кооперации е задоволително. Между тях се наблюдават определени различия, обусловени в по-голямата си част от причини, чието действие върху формирането на социологическата структура на производствените отношения няма систематичен характер.

3. Това са характерните особености на земеделската кооперация, свързани с отрасловото направление на производствената ѝ дейност, с размера на стопанисваната земя и броя на член-кооператорите. Доколкото тези показатели имат известно значение за степента на развитие на социалните отношения в кооперацията, то тяхното действие се проявява в неявен и закономерен вид.

4. Може да се предполага, че факторите, които оказват по-съществено влияние върху развитието на социалния субект на труда в земеделските кооперации, са свързани със структурата на член-кооператорите от гледна точка на мястото им на живеене, степента им на трудово участие в производствената дейност на кооперацията, с тяхната управленска и професионална култура и с финансовото състояние на кооперацията.

5. Резултатите показват, че за изследваните кооперации по-големият относителен дял на член-кооператорите, живеещи на територията на съответната кооперация, и по-високата степен на трудово участие имат положително въздействие върху равнището на социалния субект на труда.

---

¹² Анастасова, М. Издръжката на живот на земеделските домакинства при директните плащания от ЕС. - Икономика и управление на селското стопанство, 2006, N 6.

Степен на развитие на социалния субект на труда в земеделските производствени кооперации

6. Хипотетично се предполага, че липсата на достатъчно добра управленска и професионална култура на член-кооператорите, както и лошото финансово състояние на по-голямата част от земеделските кооперации оказват неблагоприятно и демотивиращо влияние върху изграждането на съответния социален субект на труда.

7. В бъдеще в резултат от изпълнение на финансовите мерки, залегнали в различните програми на ОСП, може да се очаква по-нататъшно стабилизиране на финансовото състояние на кооперациите, а оттам и по-високо равнище на развитие на социалните им отношения. Като производствени единици в земеделието с най-голям размер на стопанисваната земя достатъчно е само да се вземат в предвид директните плащания за единица площ, за да се прогнозира значително по-добро финансово състояние на кооперациите през следващите години.

8. Ако по-нататъшното развитие на земеделските кооперации е свързано с намаляването на броя на тези, чиято членска маса в преобладаващата си част се състои от лица, живеещи в друго населено място извън землището на функциониращата кооперация, то тогава може да се очаква и по-високо равнище на социалния субект на труда.

9.XII.2008 г.